

SURAYYO DUSKARAYEVA,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
tayanch doktoranti

“MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” ASARIDA SHE’RIY PARChALARNING O‘RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Muhokamat ul-lug‘atayn” asaridagi she’riy parchalar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: lingvistik, nutq, ruboiy, bayt, uslub, adabiyotshunos, fors tili.

Annotation: This article deals only with “Muhakamat ul-lughatain”. More precisely, the poetic fragments expressed in this work were taken as the main object of the study.

Keywords: linguistic, speech, rubai, verse, style, literary critic, persian language.

Kirish. Alisher Navoiy o‘zbek adabiyotining eng porloq quyoshi sifatida haqli ravishda e’tirof etilgan. U kishining olimligi ham qomusiylik kasb etgan. Uning tarix, ma’naviyatshunoslik, falsafa, din tarixi, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasiga oid qarashlarini aks ettirgan bir qator asarlari yaxshi ma’lum. Ular orasida “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Tarixi muluki Ajam”, “Nasoyim ul-muhabbat”, “Majolis un-nafois”, “Riselayi muammo”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Mezon ul-avzon” singari asarlar o‘z mazmun va mundarijasi bilan ham, qo‘yilgan masala va muammolarning insonni hayratga soladigan darajadagi yechimlari bilan ham ajralib turadi.

Ushbu maqolada faqat “Muhokamat ul-lug‘atayn” [1] haqida so‘z yuritiladi. Aniqrog‘i, mazkur asarda o‘z ifodasini topgan she’riy parchalar tadqiqot uchun asosiy obyekt qilib olindi.

Alisher Navoiyning olimlik faoliyati doirasida uning tilshunosligi alohida mavqe va obro‘ga ega. Olimlar uni bu borada qiyosiy tilshunoslikning otalaridan biri sifatida e’trof etishadi. Haqiqatda ham uning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari (1499-yilda yaratilgan) olimga shunday sharaflarni keltirgan.

Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari mana shunday boshlanadi: “Alhamdu lillohi imtoza-l-insona alo soiril-maxluqoti bisharafi-n-nutq-va-l-lisoni va azhara min azubati lisonihi va halovati bayonihi sukkari-sh-shukri va shahdi-sh-shuhudi va-l-imtinoni” 1. Tarjimasi : “Arabchadan tarjima: “Insonni nutq va til bilan sharaflab, tilining shirinligi, fikr bayon etishining go‘zalligi, shukr aytishning shakari, (Ollohning birligiga) guvohlik berishining asali va minnatdorchiligi tufayli uni (insonni) yaratgan, barcha boshqa jonzodlardan ulug‘ va mumtoz qilgan Ollohga hamdu sanolar bo‘lsin”)”¹.

Allohgacha hamd mumtoz asarlar boshlanmasidagi an’anaviy kirish vazifasini ado etadi. Alisher Navoiy ham mana shu an’ananing ichida yashagan ijodkor sifatida bunga to‘la rioya qiladi. Ayni paytda, xuddi shu yerning o‘zida u asosiy maqsadni ham oldinga suradi. Asarning inson nutqi bilan bevosita aloqadorligini maxsus urg‘ulaydi. **R u b o i y:**

Ey so‘z bila qilg‘on ofarinish og‘oz,

Insonni aroda aylagon mahrami roz

Chun “kun fayakun” safhasiga bo‘ldi tiroz

¹ Alisher Navoiy. MAT, Muhokamat ul-lug‘atayn. (Matnni P.Shamsiyev nashri asosida izoh va tarjimalar bilan nashrga tayyorlovchi S.G‘aniyeva). 20 jildlik, 16-jild. – Toshkent: Fan, 2000. 7-bet.

Qilg'on oni nutq ila boridin mumtoz"².

Baytlar so'zning mo'tabar va ilohiy ekanligini izohlaydi. Uning mo'tabarligi shundaki, hatto olamning yaratilishining o'ziyoq bevosita so'zga bog'liq bo'lgan. Ilk aytilgan so'z "Bo'l" ma'nosini berar edi. Shundan olam yaraldi, bo'ldi. Mana shu so'z ma'nosini anglash imkoniga ega bo'lgan insonning yaratilishi ham shu silsilaga daxldor. U shu so'z aytilgan sahifaning munosib bezagi bo'ldi. So'zga bog'liq holda insonga nutqning ham in'om etilishi insonni mutlaqo aziz va mukarram qildi.

Ko'rinadiki, mazkur she'riy parcha adibning dunyoqarashi asosida turgan metodologiya haqidagi muhim ma'lumotlarni aks ettirmoqda. Olimning butun ilmiy qarashlari o'sha davr falsafasiga ma'lum bo'lgan ilmiy-nazariy ma'lumotlar tizimi bilan uyg'undir. Buni akademik A.Rustamov "Hazrati Navoiyning diyonati, ya'ni dini-yu barcha faoliyati islom aqoyidining tariqat martabasiga asoslangan"³, – deb izohlagan edi.

"Subhonolloh, ne qudrati komiladurkim, insonni "Xammartu tiynata odama biyadi arba'ina sabohan" ("Odamning loyini qirq tong pishitib qo'ydiim") 3 karimasi mazmuni birla "allam alasma kullaha!" ("Hamma ismlarni o'rgatdi"). 4 qobiliyati berdi va ani "al-mutakallim" ("Men aniqroq va chiroyliroq gapiraman") ismi mahzari qildi. Va to ul bu mazhariyat sharafigin jami'i maxluqotqa sarafroz bo'ldi va bu tashrif bila borisidin imtiyoz topti".

"Subhonolloh"– pok, pokiza, har qanlay gunohlardan xoli Allohning sifati ma'nosini beradi. U taajjubni ifodalash imkoniga ega bo'lgan so'zdir.

Alisher Navoiy insonning so'zlash qobiliyatiga ega bo'lishni, nutq sharafiga muyassar bo'lishni yuksak ijtimoiy ahamiyatga molik ekanini shu xilda ifodalaydi. Adib tilga ijtimoiy hodisa sifatida baho beradi. Tilni insonni butun boshqa jonzotlardan ajratib turuvchi asosiy belgi sifatida ta'kidlaydi. Yaratuvchi insonga o'zaro so'zlashish, muloqot uchun "qobiliyyate berdi" va "ul bu mazhariyyat sharafigin jami'i maxluqotqa sarafroz bo'ldi va bu tashrif bila barisidin imtiyoz topti.

Ruboiy:

Ya'niki, chu olamni yaratti Ma'bud,
Olam eliga qudrat ila berdi vujud.
Inson edi maqsudki, bo'ldi mavjud,
Insondin ham habibi erdi maqsud". [2,7].

Mazkur parcha yuqoridagi nazariy qarashlarning she'riy asosnomasidir. Zero, ilk misra avval olamning Alloh tomonidan yaratilgani haqida bo'lsa, keyingi misra uning o'z qudrati vositasida odamni ham paydo qilgani haqida bitilgan. "Olam eli" birikmasi mana tushunchaning poetik ifodasidir.

"Insondin ham habibi erdi maqsud" Navoiyning islomiy e'tiqodidan kelib chiqqan hamda Qur'on oyatlariga mos va munosib bo'lgan she'riy ifodaning o'ziga xos xulosasidir.

Shundan keyin keltirilgan ruboiy ularga hamohang:

R u b o i y:

Ul vaqtiki, ne olam edi, ne odam,
Qilmaydur edi bularni sun' ilgi raqam.
Chun ul o'zining xilqatidin urdi dam,
Mantuqi edi "kunta nabiyan fafham"⁴.

7. Tarj. ar.: "Unga (payg'ambarlarga), yoqimli xislatli oilasiga va pokiza sahobalariga Ollohning salovati va ko'pdan-ko'p salomlari bo'lsin".

Navoiy so'zga yuksak baho beradi. Uni daryo tubidagi duru javohirlar bilan qiyoslab ko'rsatadi. So'z dur bo'lganidan keyin uning doimiy manzili daryo, bunisiniki esa ko'ngil bo'ladi.

² O'sha kitob, 309-bet.

³ Aliybeg Rustamiy. Hazrati Navoiyning e'tiqodi. – Toshkent: "EXTREMUM PRESS", 2010. 4-bet.

⁴ Tarj. ar.: "Payg'ambar bo'lding bas anglab ol".

“Andoqki, daryodin gavhar g’avvos vositasi bila jilva namoyish qilur va aning qiymati javhariga ko’ra zohir bo’lur”. Modomiki, gavharning joyi daryo ekan, uni tashqariga olib chiquvchi g’avvosdan boshqa hech kim bo’la olmaydi. G’avvos uni tashqariga olib chiqqanidan keyingina duru javohirlarning qiymati ma’lum bo’ladi. Xuddi shunga o’xshash “Ko’nguldin dog’i so’z durri nutq sharafiga sohibi ixtisos vasilasi bila guzorish va oroyish ko’rguzur va aning qiymati ham martabasi nisbatig’a boqa intishor va ishtihor topar”, ya’ni ko’ngil tubidagi so’z gavharlari ham ixtisos egalari (mutaxassislar) tomonidan oshkor etiladi va shuhrat qozonadi.

Gavharni baholashda darajalar ko’p: “Gavhar qiymatig’a nechukki, marotib asru ko’pdur, hattoki, bir diramdin yuz tumangacha desa bo’lur”. Demak, ular o’z darajalariga ko’ra bir dirhamdan yuz tumangacha bo’lgan narx oralig’ida qadrlanadi. Bunda “diram” eng kichik va “tuman” eng yirik pul birligi hisoblanadi. Ayni mulohazalarning she’riy ifodasi esa mana bunday: Qit’a:

Injuni olsalar mufarrih uchun,

Ming bo’lur bir diramga bir misqol.

Bir bo’lur hamki, shah quloqqa solur:

Qiymati mulk, ibراسi amvol. oshkor kardan, zohir kardan, nishon dodan

Injuni xursandchilik uchun olsalar, misqol qanchalik kichik bo’lishiga qaramasdan uning qadri ming diham darajasida ortadi. Shunchalik kichik bo’lishiga qaramasdan u shoh salobatini ortishiga hissa qo’shadi: uning qiymati mamlakat darajasida bo’ladi va o’zidagi boylik – bisotni ko’rsatish imkoniga ega bo’ladi.

Na shunday katta va qiymat kasb etgan moddiy boylik tavsifi bejiz emas. U So’zning mavqeini tasavvur qilish uchun o’ziga xos “o’lchov birligi” bo’ladi: “So’z durrining tafovuti mundin dog’i bag’oyatroq va martabasi mundin ham benihoyatroqdur. Andoqki, sharifidin o’lgan badang’a ruhi pok yetar, kasifidin hayotlik tang’a zahri halok xosiyati zuhur etar”. **Q i t ’ a:**

So’z gavharedurki, rutbasining

Sharhidadur ahli nutq ojiz,

Andinki erur xasis muhlik,

Ko’rg’uzguchadur Masih mo’jiz.

Moddiy naf va manfaatlarni ko’rib turish mumkin. Tilning, nutqning sharofati uchun esa til ojizdir. Uni faqat Masih mo’jizasiga qiyoslash mumkin, xolos. Masihning o’likni tiriltira oladigan mo’jizaviy qudratga egaligi esga olinsa, mohiyat oydinlashadi. Navoiy uni “ bu so’zning tanavvui taaqquldin nari va tasavvurdin tashqaridur”, deb baholaydi.

Navoiy avval arab, so’ng turkiy va forsiy va hindiy tillar haqida maxsus to’xtaydi, ularni “asl tillar” sifatida baholab, boshqa tillarning ham yuzaga kelishidagi bobo til vazifasini ado etganlarini maxsus qayd etadi. Shundan keyin turkiy tilning ichki imkonlari, boyligi hamda favqulodda nodir va inja ma’nolarni ifodalay olishini amaliy jihatdan ham ko’rsatishga harakat qiladi. U dastlab, “ichmoq” harakati bilan aloqador bo’lgan fe’llar silsilasiga e’tibor qaratadi:

Shuaro akobiridinki, ba’zi “may” ta’rifida mubolag’a qilibdurlar va bu mo’taddun bih amredurki, may ichmoq qavoidida so’z ko’p surup, zarofat nihoyatsiz zohir qilurlar. Biri sipqarmoq lafzidurki, mubolag’a mundin o’tmas. Turkcha nazmda bu matla’ bordurkim, b a y t:

Soqiyo, tut bodakim, bir lahza o’zumdin boray,

Shart bukim, har necha tutsang labo-lab sipqaray.

Muallif “sipqarmoq” fe’li ifodalagan ma’noning fors tilida ifodalash imkonsizligini qayd etadi: “Oyo! Bu “sipqaray” lafzi mazmunig’a yetganda, forsiy she’rda ne iloj qilg’aylar?

Va tomshimoqki, g’oyat zavqdin bot ichmas va lazzat topa-topa, oz-oz ichar. Bu g’arib ma’ni adosida turkchada bu matla’ bordurki, b a y t:

Soqiy chu ichib, manga tutar qo’sh:

Tomshiy-tomshiy ani qilay no’sh.

Shoirning asosiy maqsadi har bir soʻzda aks etgan “gʻarib maʼni”larni koʻrsatib berishdan iboratdir. Agar “gʻarib” soʻzining “ajib”, “ajoyib”, “gʻalati”, “yangi va nodir narsa”, “taajjub”, “hayrat(li)”, “gʻaroyib”⁵ singari maʼnolarga egaligini nazarga olsak, muallifning maqsad va muddaosi aniqroq.

Umuman olganda, Navoiy “Muhokamat ul-lugʻatayn”ni yozishda juda koʻplab maqsad va muddaolarni koʻzda tutgan. Xususan, asarning sal kam umrining oxirida yozilgani shoirning bu masala va muammoni uzoq yillar davomida oʻylab yurgani va masalaga jiddiy tayyorgarlik koʻrganini koʻrsatadi. Qolaversa, asar Alisher Navoiyni haqiqatda ham qomusiy bilimlar egasi ekanini ham nazariy, ham amaliy jihatdan isbotlaydi va uning yirik tilshunos, nozik didli etnograf hamda hassos adabiyotshunos ekani ochiq koʻrinadi. Muallif oʻz asari bilan ona tilidagi imkoniyatlarning arab, fors hamda hind tillari bilan bellasha oladigan keng imkoniyatlarga egaligini koʻrsatib berdi. Ilmiy asar ichida badiiy sheʼriy parchalarning kiritilishi muallif gʻoyalarining amaliy namunasi sifatida ham, soʻz sanʼatining oʻziga xos namunalari sifatida ham oʻrinli va maʼqul boʻlgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliybeg Rustamiy. *Hazrati Navoiyning eʼtiqodi*. – Toshkent: EXTREMUM PRESS, 2010. – B.80.
2. Alisher Navoiy asarlar tilining izohli lugʻati. Toʻrt tomlik. 4-tom. – Toshkent, 1983, – B.98-99.
3. Alisher Navoiy. *MAT, Muhokamat ul-lugʻatayn*. (Matnni P.Shamsiyev nashri asosida izoh va tarjimalar bilan nashrga tayyorlovchi S.Gʻaniyeva). 20 jildlik, 16-jild. – Toshkent, Fan, 2000. – B.236.
4. Alisher Navoiy. *Muhokamat ul-lugʻatayn*. [Matn] Q.Sodiqov tahlili, tabdili va talqini asosida. – Toshkent: Akademknashr, 2017, – B.28.
5. Imomnazarov M. *Tatabbu moʻjizasi*. – // *Musulmon mintaqa madaniyati rivojida “majoz tariqi” bosqichi*. 2-kitob. Alisher Navoiy. – Toshkent, “Mumtoz soʻz”, 2022, – B.230.
6. Isʼhoqov Yo. *Soʻz sanʼati soʻzligi*. – Toshkent, Oʻzbekiston”, 2014, – B. 320.
7. Mallayev N. *Buyuk shoir va mutafakkir*. – Alisher Navoiy nomidagi Oʻzbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2019, – B. 68.
8. Sodiqov Q. *Alisher Navoiy asarlarining tili (Fonetika va morfologiya)*. – Toshkent: *TURON-IQBOL*”, 2025, 67-bet Oʻzbek tilining izohli lugʻati, II jild, – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006, – B.561.
9. Valixojayev B. *“Muhokamat ul-lugʻatayn” haqida*. – // <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/botirxon-valixojayev-muhokamat-ul-lugatayn-haqida.html>

⁵ Alisher Navoiy asarlar tilining izohli lugʻati. Toʻrt tomlik. 4-tom. – Toshkent, 1983, 98-99-betlar..